

SHARQ VA G'ARB MUTAFAKKIRLARINING O'QITUVCHI KASBIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHGA OID TAJRIBALARI

Djanaliyeva G. A.

Annotatsiya. Jahon ta'lim makonidagi integratsiya jarayoni tufayli maktab o'qituvchilarining shaxsiyati va faoliyati, kasbiy mahorati, raqobatbardosqligiga qo'yilgan yuqori talablar o'zgaruvchan mehnat bozori talablariga moslashuvchanligini ta'minlashni taqozo etmoqda. Ushbu tendensiya so'ngi vaqtlarda xalqaro ilmiy jamoatchilik tomonidan "pedagogik dunyoqarash" (pedagogical worldview) muammosiga bag'isqlangan ilmiy tadqiqotlarning ko'payishiga sabab bo'lmoqda. Darhaqiqat, jamiyatning siyosiy, ijtimoiy va madaniy tabiatining doimiy o'sish va o'zgarishda ekanligi zamonaviy o'qituvchilardan o'z kasbiy qadriyatlari va shaxsiy e'tiqodlariga ega bo'lishni, ijtimoiy ehtiyojlarga muvofiq dunyoqarashi va kompetentligini uzluksiz takomillashtirib borishni taqozo etadi.

Mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy sohani modernizatsiya qilish "inson kapitalini mehnat bozori talablari asosida rivojlantirish, ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy o'qitish usullarini joriy etish, xalqaro standart asosida asosida yuqori malakali, kreativ fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan kadrlar tayyorlash, ularning intellektual qobiliyatlarini namoyon etishi va ma'naviy barkamol shaxs sifatida shakllanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish asosiy strategik vazifalar" sifatida belgilangan. Bu esa, oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishga xizmat qiluvchi mexanizmlarni takomillashtirishni taqozo etadi.

Shu asosda ijtimoiy faol o'qituvchi ma'naviy qiyofasini yaratish mutaxassisning kasbiy madaniyatiga nisbatan barqaror munosabatni belgilovchi muhim mezon hisoblanib, zamonaviy voqelik nuqtai nazaridan, uning psixologik-pedagogik mohiyatini aniqlashtirish, tarkibiy komponentlari va tamoyillarini belgilash pedagogika metodologiyaning dolzarb masalalaridan biri sifatida gavdalanadi.

Pedagogik faoliyatning paydo bo'lishi insoniyat tarixining qadim zamonlariga borib takaladi. Bu kasb tarbiyachilik faoliyatining tarkibiy qismi sifatida vujudga kelgan. Ma'lumki, umumiy ta'lim maktablarda, kasb-hunar kollej va akademik liseylarda ta'lim-tarbiya beruvchi yosqlarni hayotga mehnatga tayyorlovchi kishilarni o'qituvchi, muallim, pedagog, ustoz deb yuritiladi.

O'qituvchilik kasbi eng qadimiy kasblardan hisoblanib pedagogik mahoratning paydo bo'lishi ham kishilik jamiyatida o'qitishning paydo bo'lishi, ya'ni insonlar to'plagan tajribalar: yurish-to'rish, hatti-harakatlarining, mehnat sohasidagi dastlabki tajribalarni, urf-odatlarini aqliy, axloqiy, ilohiy bilimlarni yosqlarga o'rgatish: yozuv ixtiro qilingach, o'qish, yozishni o'rgatish, u tashkil etilgan dastlabki maktablarning paydo bo'lishi bilan uzviy bog'liq. Odamlar to'plagan turmush tajribasini yosqlarga o'rgatish, ularni hayotga, mehnat faoliyatiga tayyorlash ehtiyoji natijasida qadim zamonlardayoq ta'lim va tarbiya mustaqil ijtimoiy faoliyat sifatida paydo bo'ldi.

Mashhur chex pedagogi Ya.A.Komenskiy «Buyuk didaktika» asarida ko'rsatishicha, qadim zamonlarda ota-onalar, odatda o'z bolalarini oilada o'zlari tarbiyalaganlar. Lyokin ota-onalar ham o'sha davrda bolalarga har xil tarbiya berishgan, bu albatta ota-onalarni talablaridan kelib chiqilgan. Bolalarga ta'lim-tarbiya berishda ba'zi ota-onalarda tajriba yetarli bo'lgan bo'lsa-da, ko'pchiliklarida yetarli bilim, ko'nikma, malaka yetishmagan. Ba'zan ota-onalar farzandlari tarbiyasi uchun kerakli vaqt ajratmaganlar. Shu sababdan ko'p oilalar, o'z bolalarini bilimli, og'ir tabiatli, tajribali maxsus kishilarga berib o'qitishgan. Yosqlarga ta'lim-tarbiya beruvchi bunday kishilarni pedagoglar deb atashganlar. Dastlabki ta'lim-tarbiya berishda ancha murakkab vaziyatlarda bo'lishgan. Buning asosiy sababi

ta'lim-tarbiya bilan shug'ullanuvchilarda pedagogik mahorat yetishmagan. O'qituvchilik kasb sifatida vujudga kelishi bilan pedagogik mahorat asoslari taraqqiy eta bosqladi. Bu kasb egalari asta-sekin bilan ta'lim-tarbiya sohasida mahorat sirlarini egallay bosqladi.

Buyuk mutafakkirlar fikricha eng qadimgi maktablar, gimnaziyalar Sharq maktablarida jumladan, Misrda, Isroilda ochilganligini ta'kidlaydi. Ammo keyingi manbalarni, tadqiqotlarni guvoh berishicha xususan, Teshiktosh g'oridan Fargona vodiysidagi Selungur g'oridan Zarautsoy yodg'orliklaridan topilgan manbalardan ko'rinadiki, eramizdan oldingi yuz ming yillar oldin ham Markaziy Osiyoda odamlar yashaganligidan maktab, ta'lim-tarbiya maskanlari, katta-katta qo'rgonlar bo'lganligidan dalolat beradi. Yuqoridagi manbalardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki o'qituvchilik kasbining pedagogik mahorat komponentlarini bizning yurtimizdan kelib chiqqan degan fikr tug'iladi. Chunki yuz ming yillar avval odamlar yashagan davrda ham ta'lim-tarbiya isqlari bilan shug'ullanuvchi kishilar bo'lib, nazariy va amaliy jihatdan yetarli bilimga ega bo'lmasa-da, bolalarga oddiy ilmlarni berishgan. Bizning xalqimiz, xususan, turkiy xalqlar qadim zamondayoq o'z yozuviga ega bo'lgan.

Ota-bobolarimiz o'tmishda uygur, so'g'd, xorazm yozuvlaridan foydalanganlar, so'ng arab alifbosi qabul qilindi. Arab yozuviga asoslangan o'zbek alifbosiga ming yildan ko'proq muddatda amal qilindi. O'zbekistonda 1929 yilda lotin, 1939 yilda rus alifbosiga o'tildi. 1993 yilda O'zbekistonda lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosiga o'tish haqida qaror chiqardi. Zardushtiylik ta'limotining muqaddas kitobi «Avesto» da Sharq xalqlarining axloqiy tarbiyaviy qarashlari o'z ifodasini topgan. Bu ta'limotning asoschisi Spitama Zardusht eramizdan oldingi VI asrda yashagan. Ko'plab tadqiqotchilarning fikricha zardushtiylik chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanadigan xalqlar dini bo'lib, Xorazm va Sug'diyonada shakllangan VII asrda Osiyoni arablar tomonidan o'tkazilgan zulmdan so'ng zardushtiylikning ta'siri ancha kamaydi. «Avesto» ning pedagogik qimmatini shundaki, u ko'p asrlar davomida yosqlarga ilmu ma'rifatni o'rgatish, axloq odob, fazilatlarini tarbiyalashda dasturamal vazifasini bajargan. «Har bir kishini shunday tarbiyalash zarurki, -deyiladi «Avesto» da -u avvalo yaxshi o'qishni va so'ngra yozishni o'rganib, yuksak pog'onalarga ko'tarilsin». Bolalarga beriladigan ta'lim va tarbiya quyidagilarni o'z ichiga oladi: diniy va axloqiy tarbiya, jismoniy tarbiya o'qish va yezishga o'rgatish. Bu ta'limotga ko'ra diniy tarbiya yetti yoshdan bosqlangan bo'lib, darsda ko'rsatilgan qurollardan himoya qilish va suhbat usullaridan foydalanib o'tilgan materialni shovqinsiz takrorlash talab qilinadi. Asosiy e'tibor bolalarni mehnatsevarlik va kasb-hunar ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan.

Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra bolalarda 9 yosqlarida bolagatga yetib jismoniy simantik, ma'naviy sofflik haqida g'amxo'rlik qilish, tozalikka rioya qilinish talab qilinadi Ta'limotga ko'ra hayvonlarni kaltaklash qiynash gunoh hisoblangan. Xullas, zardushtiylik ta'limoti ikki ming yil mobaynida milliy va umuminsoniy qadriyatlar qaror topishda tarbiyashunoslik hamda pedagogik mahoratning shakllanishida muhim tarixiy manbalardan biri bo'ladi. Islom ta'limoti bo'yicha o'tmishda yaratilgan barcha ilohiy ilmlarni insoniy tajriba va fazilatlarini o'zida mujassamlashtirilgan. Islom ta'limotida o'qituvchi mahorati quyidagi yuksak aqloqiy sifatlarni o'zida mujassamlashtiradi.

- 1) Sabr qanoatli bo'lish.
- 2) To'g'ri so'zlik va rostgo'ylik.
- 3) Ilmni teran tushuntirish.
- 4) Ilmni o'rganish uchun uzluksiz davom ettirish.
- 5) Ilm olishda ta'lim tarbiyaga ega yaxshi e'tiborni qaratish.

Buyuk chex pedagogi Yan Amos Komenskiy o'zining pedagogika nazariyasidan o'qituvchi mahoratiga alohida ahamiyat beradi. O'zining «Onalar maktabi» asarida maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni tarbiyalashda tarbiyachining mahoratiga alohida ahamiyat berib, tarbiyachi bu yoshda asosan bolalarga aqloqiy fazilatlar, ya'ni to'g'ri so'zlik, mehr-oqibat, ota-onalarni hamda o'zidan katta yoshdagi bolalarni hurmat qilish gamxo'rlik, mehnatsevarlik, saxiylik kabi

tushunchalarni singdirishga e'tibor berish lozimligini uqtiradi. «Tillar va hamma fanlarning ochiq eshigi» asarida ona tili fanlarini o'qitishda «Fizika», «Astronomiya» asarlarida ushu fanlarni o'qitishda o'ziga xos xususiyatlari hamda unda o'qituvchi mahorati katta o'rin tutishni asoslab berdi.

Sharq mutafakkirlaridan Farobiy, Beruniy, Ibn Sinolar o'z asarlaridan pedagogik mahorat g'oyalariga katta e'tibor berishgan. Ularning fikrlaricha pedagog, mahoratli o'qituvchi quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- 1) Ta'limda oddiydan murakkabga qarab borish lozim.
- 2) O'quv materiali bolalarni yosh xususiyatiga hamda har bir fanning mazmunidan kelib chikishi lozim.
- 3) Ta'lim berishning bolalik davrdan uzluksiz balog'at yoshgacha olib borish maqsadga muvofiq bo'ladi.
- 4) O'g'il va qiz bolalarga ta'limda bir xil talablar qo'yib, tarbiyada o'ziga xos tomonlariga e'tibor qaratish lozim.

5) Ta'limda turli xil usul, vositalardan foydalanish lozim.

6) Bolalarni diqqatini jalb qila olish lozim.

7) Tashkilotchiligi, tashabbuskorligi bilan bolalarga namuna bo'lishi lozim.

Sharq mutafakkirlari fikricha pedagogik mahorat natijasi quyidagilarda namoyon bo'ladi.

1. O'quvchilarni o'zlashtirishlarida.
2. Pedagogik muammolarni yechishda.
3. O'quvchilarga ta'sir ko'rsatish.
4. Nazariy bilimlarni amalda qo'llay olishda Arab xalifaligida yuz bergan ijtimoiy - siyosiy o'zgarisqlar, yagona Islom dinining tarkib topishi madaniy hayotga ham ta'sir etadi.

IX asr Sharq mamlakatlarida bosqlangan va madaniy hayotda yuz bergan ko'tarinkilik ma'naviy hayotda ham o'zgarisqlar bo'lishiga olib keladi. Ana shu ko'tarinish butun Arab xalifaligini, Yaqin va O'rta Sharqni qamrab olganligi uchun ham Sharq Uyg'onishi davri deb ataldi.

Bu uyg'onish jarayoni IX asrlardan bosqlab XV - XVI asrlargacha davom etdi. Bu jarayonda arab xalifa xalqlari bilan birga Eron, Kavkaz Shimoliy Afrika, Markaziy Osiyo olimlari ham ishtirok etdilar. Chunki arab xalifaligida IX asrda vujudga kelgan uyg'onish davri xalifalikni Bogdod, Damashq, Xalab shaxarlarida bosqlanib, barcha boshqa xalq madaniy hayotga tarqaladi va bu jarayonni bosqlab beradi. Buni biz xalifa Xorun ar - Rashid (786 - 833), sung uning ugli al - Ma'un davrida Bogdodda «Baytun hikmat» («Donishmandlik uyi») xozirgi davrda Akademiya ma'nosida tashkil etilganidan ham bilsak bo'ladi. Mazkur Akademiya 813-833-yillarda yanada rivojlangan. Akademiya qoshida rasadxona ham bo'lgani, ya'ni kutubxona ko'rilgan. Bogdodagi mazkur ilm markazi, o'z navbatida Sharq va g'arbda ilm fanning tarakkiy etishiga ma'naviy xayotning rivojlanishiga ta'sir etgan, bu haqda mazkur «Baytul xikmat»ning ilmiy isqlariga rahbarlik qilgan

Al -Xorazmiy xalifa, Al-Ma'unning ilm-fan ravnaqiga qay darajada homiylik kilganini «al-jabr va al-Muqabala hisobi haqida» asarida shunday ta'riflangan: «Ollloh Imom al-Ma'unga. Unga meros bo'lib qo'lgan halifalik lavozimini in'om qilib, muruvvat etganligi, bu lavozim libosini kiydirib, uni bezaganligini va shu bilan birga unda fanlarga muhabbat va olimlarni o'ziga yaqin tutishga intilishi (hissiyotini) uyg'otganligini menga jasorat ato qiladi, (chunki u) ularning ostiga ustiga o'z homiylik qanotini yezib, ularga noaniq bo'lgan narsalarni yoritishga va ular uchun mushkul bo'lgan narsalarni osonlashtirishga yordamlashadi». Shuningdek Sharq uyg'onishi davrining paydo bo'lishida asosiy manba qadimgi yaratilgan madaniy yodg'orliklar jam bo'lib, ular xoh yunon, xoh arab, xoh Mavaraunnahr va Xuroson xalqining eng qadimgi antik davrlar madaniy yodg'orliklari ham bo'lsin, Uyg'onish davri madaniyatining yaratilishi va rivojlanishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Zero, agar arablar, Markaziy Osiyoni bosib, bu yerdan ilgari mavjud bo'lgan fan va madaniyat o'choqlarini yo'qotgan bo'lsalar, ko'p o'tmay

qadimiy ilmiy an'ana asta-sekin tiklanib natijada ilm- fanning yetuk siymolari yetishib chiqq bosqladi. Yaqin Sharqda, jumladan Eron, Zakavkaziya va Movaraunnahrda savdo aloqalarining rivojlanganligi, ilm-fan, hunarmandchilikning taraqqiy etishi moddiy va madaniy aloqalarning barchasi umumiy rivojlanishga ta'sir etadi. Bu davrda qisqaloq xo'jaligida foydalanadigan yer maydonlari kengaydi, ko'plab sug'oriladigan yerlar ochildi, sug'orish inshootlari tiklandi, yangilari ko'rildi, paxta, zigir, kanop ekilib, ularning tolasidan mato to'qildi.

Yusuf Xos Xojib, Maxmud Koshgariy kabi olimlar jahon ahamiyatiga ega bo'lgan asarlarini yaratadilar. IX asarda Xorazmda ilm - fan ayniqsa taraqqiy etdi. Xorazm shohi Ma'mun o'z saroyig eng zabardast olimlarni taklif etdi. U tashkil etgan «Baytul hikmat» - Donishmandlar uyi tarixida «Ma'un akademiyasi» deb nom qoldirgan. Bu akademiyaning rivoj topishida Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, tarixchi Miskavayx, riyozatchi Abu Nosr ibn Irok, faylasuf Abu Saxl al - Masxiy, tabib Abdulxayr Hammor kabi olimlar ilmiy ijodlar bilan muhim rol o'ynaydilar. Lyokin toj-taxt uchun ko'rash natijasida bu ilm dargohi o'z faoliyatini to'htatib, olimlar tarqalib ketadi. Mavaraunnahr va Xurosonda mo'g'illar istibdodi davrida «Uyg'onish» davri tanazullga yuz tutdi. Sharq uyg'onish davri madaniy rivojlanishida ilm - fan shartli ravishda uch yo'nalishda rivojlanganligini ko'ramiz. Birinchi yo'nalish-matematika, tibbiyot yo'nalishidagi fanlar bo'lib, bularga matematika, astranomiya, kimyo, geografiya, geodeziya, meneralogiya, tibbiyot farmokologiya va boshqa shularga turdosh fanlar kiritilib, Muxammad Muso al-Xorazmiy, Axmad Fargoniylar matematikaga oid Zakriye ar-Roziy kimyo va tibbiyotga oid Ibn Sino, Jurjoniylar tibbiyot va falsafa, Abu Rayxon Beruniy, Ulugbek, Ali Qo'shchilar astranomiya va tibbiyotga oid yirik asarlar yaratdilar. Ikkinchi yo'nalish ijtimoiy-falsafiy yo'nalish bo'lib, bunda falsafa, texnika, mantiq, fikr ruhshunoslik, notiqlik va boshqa sohalar bo'lib, bu sohala Al-Farobiy, Al-Kindiy, Ibn Rusht, Ibn Sino, Zaxiriddin Bahaqiy, Muxammad Narshaxiy va bosqalarni ko'rsatish mumkin. Lyokin biz ko'rsatib o'tgan olimlar qomusiy olimlar bo'lib, asosiy kashf etgan ilm sohalarini bilan bir qatorda boshqa bir necha fanlarga doir ham tadqiqotlar olib borganlar. Uchinchi yo'nalish ta'lim-aqloqiy yo'nalish bo'lib, bu sohada qomusiy olimlar o'z qarashlarini ijtimoiy-falsafiy asarlarida ifodalaydilar.

Antik pedagogikada tabiatga, atrof-muhitga o'zaro ongli munosabatlarda, axloqiy munosabatlar majmuasi bo'lgan donishmandlik pedagogikasi shakllangan. Bu vaqtlarda tarbiyaning bosh maqsadi ham yosqlarda donishmandlik sifatlarini shakllantirish bo'lgan. Donishmandlik pedagogikasida yosqlarda mehnatsevarlik ma'naviy - axloqiy sifatlar bilan uyg'un rivojlantirilishi maqsadga muvofiq ekanligi ilgari surilgan. Bu pedagogik qarashlar mashhur «Avesto» (er.av. VII asr) asarida va qadimgi Xitoyning Daos maktabi (er.av. III asr) tajribalarida aks etgan edi. Eramizdan avvalgi II asrlarga kelib O'rta Osiyo, qadimgi Hindiston pedagogikasida saxiylik, sofdillik, inson qalbi tushunchalari ilgari surilgan. «Qur'oni karim», Hadisi shariflarda, shuningdek, buyuk mutafakkirlar Muhammad Ismoil al-Buxoriy, Muhammad Iso at-Termiziy, Mahmud Qoshg'ariy, Abu Nasr Forobiy, Yusuf Xos Hojib, Husayn Voiz Koshifiy, Amir Temur, Alisher Navoiylarning ilmiy merosida nodir fikrlar tarzida o'z ifodasini topgan.